

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन २०६९

वि.सं. २०५२ फागुन र २०६३ मङ्सिर ५ गतेबीच भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका द्वन्द्वसँग सम्बन्धित उल्लङ्घनहरूको विश्लेषण

© रामप्रसाद हुमागाईंद्वारा खिचिएको आवरण तस्विर । माइतीघर मण्डलामा बालिएका मैनाबत्तीहरूले सन् २००६ मईसम्म मारिएका नेपालीहरूको आधिकारिक सङ्ख्या १३,२४६ कोरेका छन् । यो स्मृति कार्यक्रम “हिंसा विरोध” नामक नागरिक शान्ति समूहद्वारा मण्डलामा आयोजित मासिक मैनाबत्ती जाग्राम कार्यक्रमको क्रममा गरिएको थियो ।

© यो प्रतिवेदन जेनेभास्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा तयार पारिएको हो, कात्तिक २०६९

कार्यकारी सारसङ्क्षेप

अध्याय १ – परिचय

वि.सं. २०५२ सालदेखि २०६३ सम्म नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)बीच भएको आन्तरिक द्वन्द्वका क्रममा १३ हजारभन्दा बढी मानिसको ज्यान जानुका साथै १ हजार ३ सयभन्दा बढी बेपत्ता भए। वि.सं. २०६३ मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता (सम्मौता)मा हस्ताक्षर गरेर नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)ले कसरी युद्ध सञ्चालन भएको थियो भन्नेबारे सत्यतथ्य स्थापना गर्ने र द्वन्द्वपीडितहरूका लागि न्याय तथा परिपूरण दुवै सुनिश्चित गर्ने कुरामा प्रतिबद्धता जनाए। त्यसका लागि सो सम्झौतामा दुई सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (टीआरसी) र बेपत्ता छानबिन आयोग (बेपत्ता आयोग) गठन गर्ने प्रतिबद्धता जनाइएको छ।

प्रस्तुत प्रतिवेदन २०५२ फागुनदेखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म नेपालमा भएको भनिएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका प्रमुख प्रवर्गहरूको अभिलेखन तथा विश्लेषण गरिएको छ। प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएका घटना तथा तथ्याङ्कहरू सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालय– राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (आयोग), राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र सन् २००५ मा नेपालमा आफ्नो कार्यालय स्थापना भएपछि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको आफ्नै अनुगमनबाट प्राप्त ३० हजार भन्दा बढी दस्तावेज तथा घटनाको तथ्याङ्क भण्डार – बाट लिइएका हुन्। यो तथ्याङ्क अभिलेखालय राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तले नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोषको सहयोगमा तयार पारेको हो। यो अभिलेखालय सूचना व्यवस्थापनको एउटा माध्यम हो जसमार्फत् यस प्रतिवेदनमा लिपिबद्ध गरिएका घटनाहरूबारे विस्तृत शोध गर्न मद्दत पुग्नेछ र यसलाई प्रस्तुत प्रतिवेदनको एउटा अत्यावश्यक साभेदारको रूपमा लिइनुपर्छ। यो संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको वेबसाइट www.ohchr.org मा निःशुल्क उपलब्ध छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई अगाडि बढाउँदै नेपालमा शान्तिको दिगो जग हालमा योगदान पुऱ्याउनु यस प्रतिवेदन तथा अभिलेखालयको उद्देश्य रहेको छ। यस प्रतिवेदनमा लिपिबद्ध गरिएका हिंसाका प्रत्येक प्रवर्ग (गैरकानुनी हत्या, बेपत्ता पार्ने कार्य, यातना, स्वेच्छाचारी पक्राउ तथा यौन हिंसा)मा, उच्चायुक्तको कार्यालयले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन भएको छ भन्ने आशङ्काको मनासिब आधार उपलब्ध गराउने विश्वसनीय आधार भएको पाएको छ। त्यसैले यी घटनाबारे शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र तथा प्रभावकारी अनुसन्धान गरी पूर्ण न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढाउनु आवश्यक छ। अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा आधारित सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूको स्थापना यस प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो। तर, यो फौजदारी प्रक्रियाको विकल्प नभई त्यसको सहयोगी हुनुपर्छ।

यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू गठन गर्ने कानूनको निर्माण धेरै ढिला भइसकेको थियो र त्यो मस्यौदाको रूपमा मात्र थियो। त्यसबाहेक, सरकारले द्वन्द्वका क्रममा गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय अपराध तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको घोर उल्लङ्घनका लागि आममाफी दिन पाउने अधिकार मेलमिलाप आयोगलाई दिन अगाडि बढेको छ। उच्चायुक्तको कार्यालय के स्मरण गर्न चाहन्छ भने केही निश्चित अपराधहरू विशेषगरी जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध र युद्धअपराधमा आममाफी दिने काम अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका सिद्धान्तका विरुद्ध हुनजान्छ। यस कारणले गर्दा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आममाफीसम्बन्धी आफ्नो अडानका विरुद्ध चालिने कुनै पनि राष्ट्रिय प्रक्रियालाई समर्थन नदिने नीति लिएको छ। आममाफीले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिएर अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनलाई मात्र मिच्ने होइन कि यसले सही र दिगो शान्तिको जगलाई समेत कमजोर तुल्याउँदछ।

अध्याय २ – द्वन्द्वको इतिहास

ऐतिहासिक रूपमा सन् १९९० को दशकको सुरुसम्म नेपालमा शाही राजवंशले शासन गरेको पाइन्छ, जतिबेला विभिन्न राजनीतिक दलहरूले लोकतन्त्रका लागि जनआन्दोलनको थालनी गरे। सडक आन्दोलनको उथलपुथलपूर्ण अवधिपछि १९९१ मईमा नेपालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना गरियो।

परम्परागत हिसाबले नेपालको सामाजिक जीवन तहतहमा विभाजित छ। जातिगत तथा अन्य तहगत विभाजनले मुलुकको धेरैजसो सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक जीवनको विन्यास गरेको छ। वि.सं. २०४६ सालको नाटकीय राजनीतिक परिवर्तनले जनताका सामाजिक प्रगति तथा बृहत्तर समानताका आकाङ्क्षाहरूलाई हवातै बढाए। तर, १९९० को दशकको सुरुका केही तथ्याङ्कीय सूचकहरूले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रगति भएको देखाए तापनि अधिकांश मानिसको जीवनस्तर गरीबको गरीब नै रह्यो। यसै बेलातिर, केही विश्लेषकहरू नेपालमा गहिरोसँग जरा गाडेर रहेका सामाजिक-आर्थिक अवस्था सशस्त्र द्वन्द्वका लागि अनुकूल रहेको बताउन थालिसकेका थिए। तिनले लामो समयदेखिका आफ्ना गुनासाहरू व्यक्त गर्न आमूल परिवर्तनकारी आन्दोलनको सम्भावना रहेको चेतावनी दिएका थिए।

सन् १९९५ को मार्चमा नवगठित नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)^१ले राज्यविरुद्ध “जनयुद्ध” नाम दिइएको सशस्त्र सङ्घर्ष सुरु गर्ने योजना बनाउन थाल्यो। वि.सं. २०५२ माघ २१ गते नेकपा (माओवादी)ले व्यापक रूपमा सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक कार्यसूचीलाई सम्बोधन गरिएका ४० सूत्रीय माग सरकारसमक्ष पेस गर्दै मागहरू पूरा नभए सशस्त्र सङ्घर्ष सुरु गर्ने चेतावनी दियो। त्यसको एक हप्तापछि नै २०५२ फागुन १ गतेबाट नेकपा (माओवादी)ले सरकारविरुद्ध सशस्त्र विद्रोह सुरु गर्‍यो। त्यसपछिको एक दशकको अवधिमा ग्रामीण नेपालको एउटा सुदूर भेगमा सुरुमा कानुन व्यवस्थाको सानोतिनो समस्याको रूपमा लिइएको विद्रोह सम्पूर्ण मुलुकलाई नै प्रभाव पार्नेगरी एउटा मजबुत तथा प्रायः बर्बर सशस्त्र द्वन्द्वमा विकसित हुनपुग्यो। द्वन्द्वको अवधिभरि सरकारी सुरक्षाफौज र नेकपा (माओवादी) दुवै पक्षबाट व्यापक मात्रामा उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहारका घटनाहरू हुनपुगे। नेपालका ७५ जिल्लामध्ये दुईटा जिल्ला मनाङ र मुस्ताङबाहेक सबै जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हत्याहरू भएको अभिलेख राखियो।

सन् २००५ मईमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले सरकारसँग भएको सम्झौतापश्चात् तत्कालीन अवस्थामा सबैभन्दा ठूलो फिल्ड कार्यालय नेपालमा स्थापना गर्‍यो। मानवअधिकार अनुगमन टोलीहरूले द्वन्द्वरत दुवै पक्षबाट भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी आरोपहरूको अनुसन्धान तथा तथ्यान्वेषण मिसनहरू तत्कालै सुरु गरे।

यस प्रतिवेदनको सारको रूपमा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहार – गैरकानुनी हत्या, यातना, जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य, यौन हिंसा र लामो समयसम्म स्वेच्छाचारी रूपमा पक्रै राख्नेलायत – का अतिरिक्त, हजारौं मानिसहरू अन्य किसिमले द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रभावित भए। धेरै व्यक्ति तथा परिवार आफ्ना घरबाट विस्थापित भए, मुलुकभर ठूलो मात्रामा शिक्षा, स्वास्थ्य तथा आधारभूत सरकारी सेवाहरू अवरुद्ध भए, आर्थिक कठिनाइलाई द्वन्द्वले भन्ने चर्काया, र अस्थिरता तथा भयको वातावरण व्यापक भयो।

अध्याय ३ – द्वन्द्वरत पक्षहरू

अध्याय ३ मा यस प्रतिवेदनमा अन्यत्र लिपिवद्ध गरिएका कथित उल्लङ्घन वा दुर्व्यवहारहरूको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित द्वन्द्वकालीन संस्थागत संरचना तथा चेन अफ कमान्डबारे उल्लेख गरिएको छ।

शाही नेपाली सेना: शाही नेपाली सेना (नेपाली सेना)लाई द्वन्द्वको अधिकांश अवधिमा मूलतः सैनिक ऐन, २०१६ तथा २०४७ को संविधानद्वारा नियमन गरिएको थियो। प्रधानसेनापतिको नियुक्ति प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राजाद्वारा हुन्थ्यो। सन् १९९० को दशकको पछिल्लो अवधिमा द्वन्द्वको तीव्रता बढ्दै जाँदा सरकारले माओवादी विद्रोह कानुन व्यवस्थाको समस्या हो भनेर जोड दिन छाडेन र स्थितिलाई सुल्झाउन भनी परिचालन गरिएको प्राथमिक सुरक्षाफौज नेपाल प्रहरी (नेप्र) थियो। तर, २०५८ मङ्सिर ११ गते सडककालको घोषणा गरी सेनालाई माओवादी विरुद्ध

परिचालित हुन आदेश दिइयो । तत्पश्चात्, शाही नेपाली सेनाले काठमाडौंमा प्रधान कार्यालय रहनेगरी आफूलाई विस्तार गर्दै काठमाडौं उपत्यकाका अतिरिक्त पाँचवटै विकास क्षेत्रका सदरमुकाममा एकएक पृतनाको कमान्ड स्थापना गऱ्यो ।

नेपाल प्रहरी: नेपाल प्रहरी (नेप्र)को नियमन संशोधित नेपाल प्रहरी ऐन, २०१२ अनुसार हुन्छ । यो गृहमन्त्रालय अन्तर्गत रहेको हुन्छ भने यसको नेतृत्व प्रहरी महानिरीक्षकद्वारा गरिएको हुन्छ । नेपाल प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ४ अनुसार, प्रहरीको रेखदेख र नियन्त्रण गर्ने र प्रहरीलाई निर्देशन दिने अधिकार नेपाल सरकारलाई हुनेछ र सरकारको आदेश र निर्देशन पालन गर्नु प्रत्येक प्रहरी कर्मचारीको कर्तव्य हुनेछ । त्यस्तै, सोही ऐनको दफा ८ ले जिल्लास्तरीय प्रहरी कर्मचारीहरूलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियन्त्रण र निर्देशनमा रहनेगरी राखेको छ ।

सशस्त्र प्रहरी बल: सन् २००१ जनवरीमा सुरुमा अध्यादेशमार्फत् स्थापित सशस्त्र प्रहरी बल (सप्रब) एक अर्धसैनिक प्रहरी बल हो । पाँचौं वर्षमा प्रवेश गरेको र चर्कैदै गएको द्वन्द्वलाई हेर्दा माओवादीविरुद्ध सप्रबको स्थापनाले थप फौज परिचालन गर्नुपर्ने सरकारको आवश्यकता र विद्रोहसँग लडन तालिम प्राप्त नगरेको जनपथ प्रहरीले निरन्तर सामना गरेको चुनौतीलाई भल्कायो । सशस्त्र प्रहरी बल गृहमन्त्रालयको मातहतमा रहन्छ र यसको नेतृत्व प्रहरी महानिरीक्षकद्वारा गरिन्छ । सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८ मा सूचीकृत सप्रबका कार्यहरू हुन्: (क) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुन सक्ने सशस्त्र सङ्घर्ष नियन्त्रण गर्नु, (ख) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुन सक्ने सशस्त्र विद्रोह वा पृथकतावादी गतिविधि नियन्त्रण गर्नु, र (ग) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुन सक्ने आतङ्ककारी गतिविधि नियन्त्रण गर्नु^{३३} । सप्रबको कारवाही सञ्चालन शानसेको मातहतमा हुनेछ^{३४} । द्वन्द्वको अन्त्यतिर आइपुग्दा सप्रबको सङ्ख्या करिब ३० हजार पुग्यो र प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एउटा बाहिनी रहने गरी पाँचवटा बाहिनीहरूको स्थापना गरियो ।

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी): नेकपा (माओवादी)को स्थापना नेपालमा सन् १९९५ मा गरियो । पार्टीको नेतृत्व अध्यक्ष, जो पार्टीको सैनिक दस्ता जनमुक्ति सेना (पीएलए)का सर्वोच्च कमान्डर पनि थिए, द्वारा गरिएको थियो । माओवादी सैनिक नेकपा (माओवादी)को नेतृत्वमा थियो भने यसको उद्देश्य पार्टीका राजनीतिक लक्ष्य र हितहरूलाई अगाडि बढाउनु रहेको थियो^{३५} । सन् २००१ सेप्टेम्बरमा भएको माओवादी सैनिकको राष्ट्रिय सम्मेलनमा पीएलए गठनको घोषणा गरिएको थियो, यद्यपि माओवादीहरू आफ्नो सैन्य क्षमताको विकास भने “जनयुद्ध” सुरु गरेदेखि नै गरिरहेका थिए र उसँग चैन अफ कमान्डअन्तर्गत कार्यरत सक्रिय लडाकुहरू थिए र उनीहरू औपचारिक रूपमा सेनाको गठन गर्नुअघि नै सैन्य कारवाहीमा संलग्न हुन्थे । द्वन्द्वका बेला सक्रिय पीएलएको सङ्ख्या ठ्याक्कै कति थियो भन्ने कुरामा विवाद भएपनि धेरै विश्लेषकको अनुमानमा द्वन्द्वको अधिकांश अवधिमा सक्रिय लडाकुहरूको सङ्ख्या ५ हजार–१० हजारको बीचमा हुनुपर्छ । द्वन्द्वको अन्त्यतिर आइपुग्दा पीएलएले देशभरि तीनवटा कमान्ड – पश्चिम कमान्ड, विशेष केन्द्रीय कमान्ड र पूर्वी केन्द्रीय कमान्ड – अन्तर्गत सातवटा घोषित पृतना रहनेगरी आफ्नो विस्तार गरेको थियो । ती सबै फेरि सर्वोच्च कमान्डरको प्राधिकार तथा चारजना डेप्युटी कमान्डरको मातहतमा थिए ।

अध्याय ४ – लागु अन्तर्राष्ट्रिय कानून

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा मुख्यतः दुईवटा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरू लागु हुन्छन् । ती हुन्: अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून (आईएचआरएल) र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (आईएचएल) । यी दुईटा कानुनी व्यवस्थाले जीवन तथा मानव मर्यादाको संरक्षण गर्ने साभ्ना उद्देश्य बोकेका हुनाले यी मूलतः एक अर्काका पूरक तथा सहयोगी हुन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून शान्तिको समयमा तथा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला दुवै अवस्थामा लागु हुन्छ । द्वन्द्वप्रभावित अवधिमा, नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (आईसीसीपीआर), बालअधिकार महासन्धि (सीआरसी), महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका विभेदहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड्अ) र

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्ध महासन्धि (क्याट)लगायत नौवटा मुख्य मानवअधिकार दस्तावेजमध्ये छवटाको पक्षराष्ट्र थियो^६। यी सन्धिअन्तर्गत द्वन्द्वका बेला विभिन्न मौलिक अधिकार लागू भए, विशेषगरी:

- बाँच्न पाउने अधिकार: धारा ६, आईसीसीपीआर
- व्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार: धारा ९, आईसीसीपीआर
- यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट स्वतन्त्रताको अधिकार: धारा ९, आईसीसीपीआर तथा धारा २ र १६, क्याट
- यौन हिंसाबाट स्वतन्त्रताको अधिकार: क्याट र सिड्अ
- शान्तिपूर्ण भेला गर्न पाउने अधिकार: धारा २१, आईसीसीपीआर
- सशस्त्र फौजको भर्नामा प्रतिबन्धलगायत सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको विशेष संरक्षणको अधिकार: धारा ३८, सीआरसी

द्वन्द्वको समयमा नेपालले सडककालको घोषणा गर्न र आईसीसीपीआरअन्तर्गतका दायित्व निलम्बन गर्न दुईपटक आफ्नो विशेषाधिकारको प्रयोग गर्‍यो। वि.सं. २०५८ मङ्सिरमा लगाइएको सडककाल नौ महिनासम्म कायम रह्यो भने २०६१ माघमा लगाइएको सडककाल तीन महिनासम्म कायम रह्यो। यी दुवैपटक सरकारले भेला गर्न पाउने, आवतजावत गर्न पाउने, प्रेस, गोपनीयता, सम्पत्ति, केही न्यायिक उपचार तथा सूचनामा पहुँचको अधिकार जस्ता आईसीसीपीआरमा आधारित अधिकारहरू कटौती गरिएको जानकारी संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवलाई गरायो^७।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून सशस्त्र द्वन्द्वका बेलामात्र लागू हुने कुरालाई हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्व विद्यमान रहेको समय अवधि तोक्नु र यो द्वन्द्व प्रकृतिका हिसाबले अन्तर्राष्ट्रिय वा गैरअन्तर्राष्ट्रिय कुन प्रकृतिको थियो भन्ने स्पष्ट गर्नु आवश्यक हुन्छ। यस प्रतिवेदनको प्रयोजनका लागि नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र विद्रोहको क्रममा आक्रमण सुरु गरेको मिति २०५२ फागुन १ गतेदेखि शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको मिति २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्मलाई विश्लेषणको अवधि मानिएको छ। त्यसबाहेक, द्वन्द्व सरकारी फौज र गैरसरकारी सशस्त्र समूहको बीचमा थियो भन्ने तथ्यका आधारमा यस प्रतिवेदनले गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा लागू हुने आईएचएलका प्रावधानहरूको सन्दर्भ दिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले द्वन्द्वरत पक्षहरूको व्यवहारलाई नियमन गरेर सशस्त्र द्वन्द्वको सञ्चालनमाथि शासन गर्दछ र युद्धमा भाग लिइरहेका, वा भाग लिन छोडेका, सबै व्यक्तिलाई संरक्षण उपलब्ध गराउँदछ। नेपालले चारवटा जेनेभा महासन्धिलाई सन् १९६४ मा अनुमोदन गर्‍यो र नेपाल कुनै पनि गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वलाई शासन गर्ने न्यूनतम मापदण्डहरू उपलब्ध गराउने जेनेभा महासन्धिहरूको साभ्ना धारा ३ लगायतका तिनका प्रावधानहरूको अधीनमा रहेको छ। मुख्यतः साभ्ना धारा ३ ले प्रत्येक द्वन्द्वरत पक्षले सर्वसाधारण तथा “*आफ्ना हतियार बिसाएका सशस्त्र फौजका सदस्यहरू तथा विरामी, घाइते, थुना वा अन्य कारणले युद्धमा भाग लिन असमर्थ वा अशक्त व्यक्तिहरू*” लगायत युद्धमा सक्रिय भाग नलिएका व्यक्तिहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने माग गर्दछ।

द्वन्द्वरत पक्षका अन्य दायित्वहरूमा प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका दायित्वहरू पर्दछन्। यसमा सदासर्वथा सर्वसाधारण र लडाकुहरूबीचको फरक छुट्याउनुपर्ने तथा लडाकुलाई मात्र निसाना बनाउनुपर्ने; जथाभावी आक्रमण गर्न नहुने^८; आकस्मिक क्षति “*अपेक्षा गरिएको ठोस तथा प्रत्यक्ष सैन्य लाभको तुलनामा अत्यन्त बढी हुने*”^९ अवस्थामा त्यस्तो आक्रमणलाई त्याग्ने; र सर्वसाधारणको जीवनको क्षति तथा उनीहरूलाई हुने चोटपटकलाई न्यून गर्न सबै सम्भाव्य पूर्वसावधानी अपनाउने^{१०} लगायतका दायित्व पर्दछन्। मानवताको सिद्धान्तअनुसार सर्वसाधारण तथा लड्न असमर्थ भएका व्यक्तिहरूसँग मानवोचित व्यवहार गरिनुपर्छ अर्थात् यस्ता व्यक्तिहरूसँग गरिने हत्या, यातना, बलात्कार, अङ्गभङ्ग, कुटपिट तथा मानमर्दन जस्ता दुर्व्यवहारमाथि प्रतिबन्ध लगाइनुपर्छ। यी नियमहरूको उल्लङ्घन नै युद्ध नियम तथा प्रचलनका उल्लङ्घनहरू हुन् र यसबाट नै व्यक्तिको फौजदारी उत्तरदायित्वको सिर्जना हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनान्तर्गत फौजदारी उत्तरदायित्व

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका केही उल्लङ्घनहरू, खासगरी मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध, जातिहत्या, मानव बेचबिखन, समुद्र डकैती, दासता, यातना तथा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य, लाई “अन्तर्राष्ट्रिय अपराध” मानिन्छ^{३१} । मानवीय कानून तथा मानवअधिकार कानून दुवैले तत्सम्बन्धी कानूनको कुनै गम्भीर उल्लङ्घन भएमा, विशेषगरी जब ती उल्लङ्घनहरू अन्तर्राष्ट्रिय अपराधसरह मानिन्छन्, त्यससम्बन्धी आरोपको अनुसन्धान गर्ने तथा उपयुक्त भएको खण्डमा अभियुक्त पीडकहरूलाई अभियोजन गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने दायित्व राज्यमाथि थोपरेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले यस्ता अपराधका पीडकहरूले आममाफी वा क्षमादानको फाइदा लिन सक्ने छैनन् भनी थप स्पष्टसँग बताएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले यस्ता अनुसन्धानका लागि मार्गनिर्देशनहरू तयार गरेको छ, जुन चारवटा विश्वव्यापी तथा बाध्यकारी सिद्धान्तहरू स्वतन्त्रता, प्रभावकारिता, शीघ्रता र निष्पक्षतामा केन्द्रित रहेका छन् ।

युद्ध अपराध भन्नाले कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा सर्वसाधारण वा शत्रुपक्षीय लडाकुहरूविरुद्ध लक्षित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कुनै पनि गम्भीर उल्लङ्घनलाई जनाउँदछ, जसका लागि पीडकहरूलाई व्यक्तिगत आधारमा फौजदारी रूपमा जिम्मेवार ठहर्‍याउन सकिनेछ । उल्लेख्य कुरा के छ भने यी उल्लङ्घनहरूमा साभा धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घन, विशेषतः युद्धमा सक्रिय भाग नलिएका व्यक्तिविरुद्ध लक्षित हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रूर व्यवहार तथा यातना, पर्दछन्^{३२} । मानवताविरुद्धको अपराध त्यतिखेर हुन्छ जब हत्या, यातना र बलात्कार जस्ता कार्यहरू “कुनै गैरसैनिक जनसमुदायविरुद्ध जानाजान व्यापक वा योजनाबद्ध आक्रमणको हिस्साको रूपमा”^{३३} गरिन्छन् ।

अध्याय ५ – गैरकानुनी हत्या

सरकारी तथ्याङ्कअनुसार, २०५२ फागुनमा सुरु भएको “जनयुद्ध” र सशस्त्र द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्य भएको दिन २०६३ मङ्सिर ५ गतेका बीचमा लडाकु तथा सर्वसाधारण दुवै गरेर जम्मा १२ हजार ६ सय ८६ जना द्वन्द्वमा मारिएका थिए^{३४} । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको धेरै घटनामा सम्मान भएको हुनसक्ने भएपनि उपलब्ध तथ्याङ्कलाई सन्दर्भमा राखेर हेर्दा विभिन्न परिस्थितिमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा उचितकै स्पष्ट छ । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयले २ हजार भन्दा बढी घटनाको सूची तयार गरेको छ, जसले एक वा बढी हत्याहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन हुने परिस्थितिमा भएको हुनसक्ने मनासिब आधार प्रदान गर्दछन् । अध्याय ५ मा “गैरकानुनी हत्या”को सामूहिक शीर्षकअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका मापदण्डहरूको सन्दर्भमा यी घटनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

द्वन्द्वकालभरि नै विभिन्न सन्दर्भमा गैरकानुनी हत्याहरू भएको कुरा प्राप्त तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन् । उदाहरणका लागि, सुरक्षाफौजका चौकी तथा अड्डा, सरकारी भवनहरू, राष्ट्रिय बैङ्क तथा सार्वजनिक सेवा प्रतिष्ठानहरूमा गरिएको माओवादी आक्रमण, आकस्मिक मुठभेड तथा माडी बसमा गरिएको बमविस्फोटन जस्ता धरापलाई लिन सकिन्छ । अन्य उदाहरणहरूको अभिलेख अधिल्ला माओवादी आक्रमणको जवाफमा सुरक्षाफौजले गरेको खानतलास कारवाहीका बेला राखिएको थियो । त्यसैगरी, स्थानीय पीएलए तथा राजनीतिक कार्यकर्ताहरूले शङ्कास्पद जासुस वा सुराकीहरूलाई अपहरण, दुर्व्यवहार तथा यातना दिई हत्या गरेका घटनाहरूको पनि अभिलेख राखिएको छ । शत्रुपक्षीय लडाकुहरू वा थुनामा रहेका वा कुनै प्रकारले शत्रुपक्षको नियन्त्रणमा रहेका गैरसैनिक व्यक्तिहरूको पनि कायरतापूर्ण तरिकाले गैरकानुनी हत्या गरिएको थियो । यस्तै एउटा जबर्जस्त घटना हो *दोरम्बा* घटना जसमा १७ माओवादी तथा दुई सर्वसाधारणलाई शाही नेपाली सेना (शानेसे)ले नियन्त्रणमा लिएर डाँडामा लगी लाइनै लगाई गोली हानी हत्या गर्‍यो^{३५} । माओवादीले पनि बन्दीहरूको हत्या गरे । उदाहरणका लागि, सन् २००२ मा तीनजना शिक्षक मुक्तिनाथ अधिकारी, केदार घिमिरे र अर्जुन घिमिरे प्रत्येकलाई अपहरणपछि छुट्टाछुट्टै घटनामा लमजुङ जिल्लामा हत्या गरियो भनियो^{३६} ।

यी सबै कुरालाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा गैरकानुनी हत्याका आरोपहरू र सुरक्षाफौज तथा माओवादी दुवैबाट भएका यस्ता हत्यासँग सम्बन्धित प्रस्ट प्रवृत्तिले गैरकानुनी हत्याहरू द्वन्द्वको समयमा नीतिकै (व्यक्त वा अव्यक्त) एक अङ्ग

थिए कि भन्ने प्रश्न खडा गर्दछ। विशेषतः दुवै पक्षद्वारा सर्वसाधारणको जानाजानी गरिएको हत्याका अनेकौं रिपोर्टहरू उल्लेख्य छन्, खासगरी ती व्यक्तिहरूको हत्या जसले शत्रुपक्षलाई समर्थन गरेको वा सूचना दिएको ठानिएको हुन्छ। द्वन्द्वरत पक्षका त्यसबेलाका नेताहरूलाई यी कार्यमा फौजदारी रूपमा उत्तरदायी बनाउन सकिने हुनसक्छ।

अध्याय ६ – जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य

जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य मानव मर्यादाविरुद्धको कसुर हो। यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रका उद्देश्यहरूको अस्वीकृति र मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा निहीत र यस क्षेत्रका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा पुनःपुष्टि तथा विकास गरिएका मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको गम्भीर तथा घोर उल्लङ्घन हो भनी निन्दा गरिएको छ। जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र, महासभा प्रस्ताव ४७/१३३ (१९९२), धारा १।

जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य^{१३} नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला गरिएका सर्वाधिक गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनमध्येका थिए। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य सन् १९९७^{१४} तिरै प्रकाशमा आएको थियो र २०५८ मङ्सिरमा सङ्कटकालको घोषणा भई शाही नेपाली सेना परिचालन भएपछि यो कार्य निकै चर्केर गयो^{१५}। जबर्जस्ती तथा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यसमूह (WGEID)ले संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभामा सन् २००९ मा पेस गरेको आफ्नो प्रतिवेदनमा नेपालमा भएको दशक लामो द्वन्द्वमा यसले प्राप्त गरेको जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएकाहरूको सबैभन्दा बढी सङ्ख्या सन् २००२ मा भएको उल्लेख गर्‍यो जब उसलाई यो सङ्ख्या सो वर्षमा २७७ रहेको जानकारी गराइयो^{१६}। सो कार्यसमूहले ६७२ वटा घटना नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गरेको छ र २०६८ फागुन १९ सम्म यी घटनामध्ये ४५८ बारे कुनै पनि थप जानकारी पाइएको छैन^{१७}।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून दुवैले “जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य”लाई उस्तै किसिमले परिभाषा गरेका छन् र यसमा अपराधको मूल तत्व भनेको कसैलाई पक्राउ गरिसकेपछि सो पक्राउ गरेको कुरालाई अस्वीकार गर्नु हो। मानवअधिकार कानूनअन्तर्गतको जिम्मेवारी राज्य र राज्यका पात्रहरूमा रहेको हुन्छ भने मानवीय कानूनअन्तर्गत त्यस्तो जिम्मेवारी ‘द्वन्द्वरत पक्षहरूसम्म’ फैलेको हुन्छ, जसको अर्थ हो सशस्त्र समूहहरू तथा तिनका अ-आफ्ना राजनीतिक सङ्गठनहरूलाई जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यका निम्ति जिम्मेवार ठहर्‍याउन सकिनेछ र व्यक्ति विशेषको फौजदारी जिम्मेवारी पनि स्थापना गर्न सकिनेछ।

द्वन्द्वरत दुवै पक्ष सुरक्षाफौज र नेकपा (माओवादी)द्वारा बेपत्ता पार्ने कार्यलाई उक्साइएको थियो^{१८}। सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा भएका तथ्याङ्कले बेपत्ता पारिएका बहुसङ्ख्यक घटनामा सुरक्षाफौज मुछिएको जनाउँदछ, यद्यपि अपहरणपछि गरिएका बेपत्ताका उल्लेख्य सङ्ख्याका घटनामा नेकपा (माओवादी) पनि मुछिएको छ। द्वन्द्वरत दुवै पक्षले आफूद्वारा गरिएको भनिएका बेपत्तालाई सम्बोधन गर्न तथा त्यसलाई प्रस्ट पार्न र पीडित तथा तिनका परिवारलाई न्याय सुनिश्चित गर्न पटकपटक स्पष्ट प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्^{१९}। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्गठनहरूद्वारा विभिन्न अनुसन्धान तथा त्यसको उल्लेख्य मात्रामा दस्तावेज तयार पारेको भए तापनि नेपालमा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यमा अहिलेसम्म कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा मुद्दा चलाइएको छैन।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा भएको तथ्याङ्कको अवधि वा बेपत्ता पार्ने कार्यका आरोपित पीडकहरूको आधारमा गरिएको अध्ययनले यस्ता कार्यमा देखिएको प्रवृत्ति र ढाँचालाई दर्शाउँदछ। यस्ता घटनाको मात्रा वा विस्तारको अर्थमा, सुरक्षाफौजले बेपत्ता पार्ने कार्य सरकारले “किलो सेरा टु” नामक सुरक्षा कारवाही सञ्चालन गरेको बखत सन् १९९८ मा पहिलोपटक उल्लेख्य मात्रामा देखा पर्‍यो। यो कारवाही माओवादीको गढ ठानिएका मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका रुकुम, रोल्पा, सल्यान र जाजरकोट, पश्चिमाञ्चलको गोरखा र मध्यमाञ्चलको सिन्धुलीमा सञ्चालन गरिएको थियो^{२०}। वि.सं. २०५८ मङ्सिरमा आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो) जारी भएपछि र सोही महिना माओवादीविरुद्ध शाही नेपाली सेना परिचालित भएपछि यसमा अर्को महत्वपूर्ण बढोत्तरी भयो। बर्दिया जिल्लामा नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले बेपत्ता पारिएको भनिएका २०० घटनामध्ये १५६ को अनुसन्धान गरेको थियो र तीमध्ये अधिकांश पक्राउ सङ्कटकाल घोषणा भएपछि २००१ डिसेम्बर र २००३ जनवरीको बीचमा भएका थिए^{२१}। जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने

कार्यसम्बन्धी कार्यसमूह (WGEID)ले सन् २००४ मा नेपालको भ्रमण गऱ्यो र सुरक्षाफौज, खासगरी शाही नेपाली सेना, द्वारा बेपत्ता पार्ने कार्य भएको स्पष्ट प्रवृत्तिको पहिचान गऱ्यो¹⁰⁰ ।

सुरक्षाफौजद्वारा बेपत्ता पारिएका भनिएका धेरै घटना यसरी भएका थिए भनियो – नेकपा (माओवादी)का सदस्य तथा समर्थकहरूलाई गाउँमा समूहसमूहमा आएका सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा तिनका घरबाट प्रायः राति पक्राउ गरिन्थ्यो । पीडितहरूलाई आँखामा पट्टी लगाउनुअघि धेरैजसो कुटपिट गरिन्थ्यो र प्रहरी थाना अथवा सैनिक ब्यारेकमा लगिन्थ्यो । त्यसपछि उनीहरूलाई एकान्त कारावासमा राखिन्थ्यो । तिनका परिवारहरूले उनीहरू कहाँ छन् भनी सोधिखोजी गर्दा सरकारी अधिकारीहरू आफूलाई त्यस्तो पक्राउबारे केही पनि थाहा नभएको बताउँथे ।

उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालद्वारा लिपिबद्ध गरिएका गैरकानुनी थुना तथा बेपत्ताका बहुसङ्ख्यक घटनामा, पीडितहरूलाई तिनका परिवार तथा वकिलहरूको पहुँचबिना सैनिक ब्यारेकमा एकान्त कारावासमा राखिएको थियो । देशभरबाट सङ्कलन गरिएका पीडितका एकैनासका बयानहरूबाट के देखिन्छ, भने बेपत्ता पारिएका बहुसङ्ख्यक घटनामा सैनिक ब्यारेकमा रहँदा पीडितहरूलाई कथित रूपमा यातना दिइएको तथा अभद्र व्यवहार गरिएको थियो । बहुसङ्ख्यक अभद्र व्यवहारका घटनाहरू कमान्डिड अधिकृतहरूको संलग्नता, जानकारी र सहमतिमा भएको कुरा बयानले देखाउँदछ¹⁰¹ ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा भएको जानकारीले सुरक्षाफौजलाई सहयोग गरेको वा तिनका लागि जासूसी गरेको आशङ्कामा गैरसैनिकलगायतका व्यक्तिहरूलाई अपहरणपछि बेपत्ता पारिएका घटनामा नेकपा (माओवादी) पनि कथित रूपमा जिम्मेवार भएको कुरा जनाउँदछ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको सन् २००८ को नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति प्रतिवेदनमा बेपत्तासम्बन्धी नसुल्भिएका ९७० वटा घटना सूचीकृत छन् । यीमध्ये २९९ घटना नेकपा (माओवादी)द्वारा भएको भनिएको छ¹⁰² ।

माओवादीद्वारा बेपत्ता पार्नेसरहका घटनाहरू प्रायः उस्तैखाले पस्थितहरूमा हुने गर्दथे – व्यक्तिहरूलाई दिउँसै वा रातको समयमा तिनका घर, कार्यस्थल वा स्थानीय हाटबजारबाट सादा पोसाकमा आएका नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताहरूको समूहद्वारा लगिन्थ्यो¹⁰³ । धेरै घटनामा, पीडितलाई आँखामा पट्टी लगाइएको हुन्थ्यो, सख्त कुटपिट गरिन्थ्यो र केही पनि नभनी लगिन्थ्यो । यी अपहरण र त्यसपछि बेपत्ता भएका घटनाहरूबारे उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालले गरेको अनुसन्धानले घटनाको प्रकृतिअनुसार अपहरण कथित रूपमा नेकपा (माओवादी)का राजनीतिक, जिल्ला वा एरिया कमिटी सदस्यहरू, “जनसरकार”, पीएलए वा स्थानीय मिलिसियाद्वारा गरिएका थिए भन्ने देखाउँछ¹⁰⁴ ।

बेपत्ता पारिएका पीडितहरूको स्थिति वा उनीहरू कहाँ छन् भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न र बेपत्ता पार्ने पीडकहरूलाई जवाफदेही बनाउन विशिष्ट रूपमा गठित आयोगजस्ता सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र वा दक्ष न्यायिक निकाय उच्च प्राथमिकतामा रहन्छन् । माथि सर्वोच्च अदालतको फैसलालगायतमा रेखाङ्कित नेपालमा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने अभ्यासमा योगदान पुऱ्याउने वा अन्य किसिमले त्यस्तो काममा मद्दत गर्ने तत्वहरूको अनुसन्धान गर्नु थप महत्वपूर्ण हुन्छ ।

अध्याय ७ – यातना

“कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन ।” मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा ५

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले असंदिग्ध रूपमा यातनामाथि बन्देज लगाएको छ । यातनामाथि स्पष्टतः प्रतिबन्ध लगाउने कम्तीमा चारवटा सन्धिहरूलाई अनुमोदन गरी नेपाल पक्ष राष्ट्र बनेको छ । ती सन्धि हुन्: जेनेभा महासन्धिहरू, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्ध महासन्धि (क्याट), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध (आईसीसीपीआर) र बालअधिकार महासन्धि (सीआरसी) । उल्लेखनीय कुरा के छ भने क्याटअन्तर्गत, नेपाल सरकार यातना तथा अभद्र व्यवहारसम्बन्धी विश्वसनीय आरोपहरूको शीघ्र तथा निष्पक्ष अनुसन्धान गर्न र पीडकहरूलाई सजाय गर्न बाध्य छ¹⁰⁵ । हालको अन्तरिम संविधानले जस्तै २०४७ सालको नेपालको

संविधानले पनि यातनालाई निषेध गरेको थियो । तर, नेपालको कानूनअनुसार यातना आफैँमा फौजदारी अपराध होइन^{१३३} ।

उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार, सुरक्षाफौज र माओवादी दुवैबाट द्वन्द्वको समयमा यातना, अङ्गभङ्ग र अन्य प्रकारका क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार व्यापक मात्रामा भएको देखिन्छ । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयले दशक लामो विद्रोहको क्रममा भएका यस्ता कथित अभद्र व्यवहारका २ हजार ५ सयभन्दा बढी घटनाको अभिलेख राखेको छ ।

यस्ता कथित घटनाहरूले सुरक्षाफौजले यातना दिनु पछ्याडिको उद्देश्य मूलतः माओवादीबारे कुनै न कुनै जानकारी उपलब्ध गराउन सक्ने कुनै पनि व्यक्तिबाट त्यस्तो जानकारी लिने रहेको देखिन्छ । मुलुकैभरि र द्वन्द्वको अवधिभर यी विधिहरू एकनासका थिए । सामान्यतया अपनाइएका विधिहरूमा पीडितहरूसँग जे जानकारी वा सूचना छ भन्ने ठानिएको छ त्यो जानकारी वा सूचना नखुलाएसम्म लामो समयसम्म पीडितलाई दिइने यातना बढाउँदै लगिन्थ्यो भनिन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयले माओवादीद्वारा गरिएको भनिएका अङ्गभङ्ग तथा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारका घटनाहरूको पनि अभिलेख राखेको छ । माओवादीले प्रयोग गर्ने भनिएको यातना तथा दुर्व्यवहार सामान्यतया दुईखालका प्रवृत्तिहरूमा देखिन्छ र कहिलेकाहीं तिनीहरू एकआपसमा खिष्टिएको पनि पाइन्छ । पहिलो कुरा, माओवादीले स्थानीयस्तरमा करकापको माध्यमको रूपमा हिंसाको प्रयोग गरेको भनियो । उदाहरणका लागि, बन्दको पालना गर्न नमान्ने, माओवादीहरूलाई आर्थिक सहयोग (स्वैच्छिक रूपमा दिएको भए पनि नभए पनि प्रायः “चन्दा” भनिने) नगर्ने, वा माओवादीविरुद्ध बोल्ने भनी विश्वास गरिएका नेपालीविरुद्ध हिंसाको प्रयोग हुन्थ्यो । यस्ता कार्यले पीडितलाई प्रभाव पार्नुका अतिरिक्त माओवादीको विरोध गर्नु वा उनीहरूसँग उदासीन रहनुको अर्थ शारीरिक सजायको खतरा मोल्नु हो भन्ने जनतामा त्रास फैलाएर आमरूपमा करकापयुक्त वातावरणको महसुस गराउँथ्यो ।

दोस्रो कुरा, माओवादीले यातना तथा अभद्र व्यवहारलाई सजायको रूपमा पनि प्रयोग गरेको भनिन्छ ।

“जनअदालत”मार्फत् होस् वा स्थानीय कमान्डरहरूको निर्णयबाट होस् माओवादीले नियमित रूपमा, र प्रायः हिंसात्मक ढङ्गले, माओवादी आचारसंहिताअनुसार “अभद्र व्यवहार” गर्ने व्यक्तिहरू वा माओवादी आन्दोलनप्रतिको आफ्नो सक्रिय वा साङ्केतिक विरोधका कारण निसाना बनाइएका व्यक्तिहरूलाई नियमित रूपमा दण्डसजाय गर्दथ्यो । पीडितहरूको सर्वाधिक उल्लेखनीय समूह भनेको माओवादीले जासुस वा ‘सुराकी’ भनी आशङ्का गरिएका व्यक्तिहरू थिए ।

बाहिरका सङ्गठनहरूद्वारा लगाइएका आरोपहरूको प्रत्युत्तरमा केही माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई पार्टीबाट निस्कासन गरिएको वा श्रम शिविरमा पठाइएको कुरा उपलब्ध तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन्^{१३४} । त्यस्तै, सुरक्षाफौजका केही कर्मचारीलाई पनि सैनिक अदालती कारबाहीलगायत आन्तरिक अनुशासनात्मक कारबाही गरिएका उदाहरणहरू पनि छन्^{१३५} । तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिएको, अङ्गभङ्ग गरेको वा अभद्र व्यवहार गरेकोमा जेल सजाय गरिएको छैन^{१३६} ।

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकले आफ्नो कार्यादेशभित्रका मुद्दाहरूलाई लिएर कतिपय सिफारिसहरू गरेका छन् । सन् २०१२ मार्चमा, विशेष प्रतिवेदकले सन् २००५ मा आफूले गरेका कतिपय सिफारिसहरूको कार्यान्वयन नभएको कुरामा जोड दिएका थिए । विशेषगरी, उनले दण्डसंहितामा यातनाको परिभाषा समावेश गर्नुपर्ने तथा यातनामा कसुरदार ठहर्‍याइएको कुनै पनि व्यक्तिलाई माफी वा दण्डहीनताबाट मुक्ति दिन नहुने कुराको सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका थिए । उनले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (आयोग)ले यातनाको अनुसन्धान गर्न नसकेको पनि उल्लेख गर्दै यस क्षेत्रमा आयोगको क्षमता अभिवृद्धि गर्न प्रोत्साहन गरे^{१३७} । यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म यी सिफारिसहरू त्यतिकै अनिर्णीत अवस्थामा छन् ।

अध्याय ८ – स्वेच्छाचारी पक्राउ

स्वेच्छाचारी पक्राउ द्वन्द्वकालीन नेपालको एउटा महत्वपूर्ण विशेषता थियो। द्वन्द्वरत दुवैपक्षका हजारौं मानिस अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत स्वेच्छाचारी थुनामा हुनेगरी थुनिएका थिए। स्वेच्छाचारी पक्राउको अन्यायपूर्ण पीडा भोगेका, कानूनको पहुँचबाट टाढा राखिएका व्यक्तिहरूलाई यातनालागायत थप अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहारको निसाना बनाइएको थियो।

थुना स्वेच्छाचारी हुनुहुँदैन भन्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानअधिकार कानून दुवैको एउटा आधारभूत सिद्धान्त हो र यसलाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ९ मा प्रस्टसँग उल्लेख गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले थुनाका स्पष्ट आधारहरू तोकेर एवं बेपत्ता पार्ने कार्य हुन नदिन र थुनाको निरन्तर सुपरीवेक्षण गर्न निश्चित सर्त तथा कार्यविधिहरू उपलब्ध गराएर स्वेच्छाचारी थुना हुन नदिने उद्देश्य राखेको छ।

जब पक्राउ गर्ने अधिकारीभन्दा स्वतन्त्र कुनै पनि न्यायिक वा अन्य अधिकारीद्वारा थुनाको वैधताको नियमित रूपमा पुनरावलोकन गरिन्छ वा राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाअनुसार वैध सजायको रूपमा कुनै अदालतद्वारा जेल सजाय दिएको हुन्छ त्यस्तो कार्यलाई सामान्यतया स्वेच्छाचारी पक्राउ मानिँदैन^{११}। नेपाली कानूनअनुसार द्वन्द्व नभएको स्थितिमा यी आवश्यकताहरू कानूनमै समेटिएका छन् जसले गर्दा कुनै पनि थुनुवालाई २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष पेश गर्नुपर्छ^{१२}।

सुरक्षाफौजले द्वन्द्वकालमा माओवादी कार्यकर्ता तथा समर्थकहरूलाई पक्रन कानुनी आधारको रूपमा प्रायः “निवारक नजरबन्द”को संयन्त्र प्रयोग गर्दथ्यो किनभने यसले न्यायिक निगरानी तथा उचित कानुनी प्रक्रियाको अधिकारलाई छुल्थ्यो। नेपाली कानूनअनुसार निवारक नजरबन्द सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ वा सन् २००२ मा पारित आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) ऐन (टाडा) बमोजिम “निवारक नजरबन्दको आदेश” अन्तर्गत गर्न सकिन्थ्यो। टाडाले पक्राउको दायरा फराकिलो पाऱ्यो, न्यायिक निगरानी घटायो र थुनाको समयसीमा बढायो।

अभिलेखन गरिएका घटनाहरूले यी कानून माओवादी आन्दोलनमा संलग्न भएको आशङ्का गरिएका केही मानिसलाई कुनै पनि पुर्पक्ष वा अभियोगबेगर थुन्न योजनाबद्ध हिसाबले प्रयोग गरिएको हुनसक्ने देखाउँछन्। एक आधिकारिक स्रोतका अनुसार, १९९९ नोभेम्बरको मध्यतिर हिरासतमा राजनीतिक बन्दीहरूको कुल सङ्ख्या १ हजार ५ सय ६० पुगेको थियो^{१३}। मानवअधिकारवादी समूहहरूले द्वन्द्वको सुरुवाती दिनतिर सरकारले कसैलाई पक्राउ गर्दा पालना गर्नुपर्ने कानुनी पूर्वाधारहरूको पालना नगरिएको कुराबारे व्यापक मात्रामा प्रतिवेदन गरे। एम्नेस्टी इन्टरनेसनल, उदाहरणका लागि, ले आफूले अन्तर्वार्ता लिएका पूर्वथुनुवाहरूमध्ये कसैलाई पनि पक्राउ गर्दा थुनुवा पुर्जा नदिइएको, न त उनीहरूलाई नेपाल अधिराज्यको संविधानमा उल्लेख भएबमोजिम २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष नै उपस्थित गराइएको उल्लेख गर्थ्यो^{१४}। एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले दिएको २५ दिने अवधिभन्दा लामो समयसम्म धेरै थुनुवालाई राखिएको र अन्तर्वार्ता लिइएका बहुसङ्ख्यक पूर्वथुनुवाहरूलाई उनीहरूलाई कुन आरोपमा पक्राउ गरिएको हो भन्ने कुराको समेत जानकारी नगराइएको पायो^{१५}। यिनै सार्वजनिक सुरक्षासम्बन्धी कानूनहरूको दोहन गर्दै, खासगरी थुनाको सुरु अवधितिर, सुरक्षाफौजले थुनुवाका परिवारका सदस्यहरूलाई थुनुवाहरूसम्मको पहुँचलाई वा थुनुवाहरूको वकिलसँगको पहुँचलाई बारम्बार अस्वीकार गर्थ्यो^{१६}।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा घटनाहरूको अभिलेख राख्ने प्रयोजनका लागि तथा यस प्रतिवेदनमा भएको विश्लेषणलाई उपयुक्त आधार प्रदान गर्न स्वेच्छाचारी पक्राउका कथित घटनाहरूका लागि न्यूनतम सीमा आवश्यक भएको निर्णय गरियो। पीडितलाई पक्राउ गरेको केही दिन वा घण्टामा नै रिहा गरिएका असङ्ख्य स्वेच्छाचारी पक्राउलाई विचार गरी, यस्तो सीमा एक वर्षको तोकिएको थियो। सो अभिलेखालयमा भएको जानकारीका आधारमा एकवर्षे सीमा पूरा गर्ने सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका स्वेच्छाचारी पक्राउका ४३ वटा घटनाको अभिलेखन गरिएको थियो।

परिभाषाका हिसाबले “स्वेच्छाचारी पक्राउ” राज्यको तर्फबाट कसैले गर्ने कार्यका लागि मात्र छुट्याइएको हो। द्वन्द्वको अवधिभर गैरराज्य पात्रको रूपमा माओवादीहरूले पनि विभिन्न कारणवश व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरे पनि यी गैरकानुनी थुना अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनअनुसार प्राविधिक हिसाबले स्वेच्छाचारी पक्राउको परिभाषाभित्र पर्दैनन्। यस प्रतिवेदनमा यस्ता घटनाहरूलाई “स्वेच्छाचारी पक्राउसरहका अपहरणहरू” भनिएको छ र तिनले एक वर्षे सीमा पूरा गरेपछि तिनलाई अभिलेखालयमा राखिएको थियो। अर्धन्यायिक “जनअदालत”को निर्णयबाट श्रम शिविरमा सजाय काट्न पठाइएकाहरूको अपवादलाई छोडेर, माओवादीहरूले लामो अवधिसम्म मानिसहरूलाई थुनामा राख्ने नगरेको कुरा अभिलिखित घटनाहरूले देखाउँछन्। माओवादीहरूले द्वन्द्वका बेला असङ्ख्य स्वेच्छाचारी पक्राउ गरेको भनिए पनि, एकदमै कममात्रले एक वर्षे सीमा पूरा गरे। यस्तो सानो नमुनाबाट कुनै खास प्रवृत्तिगत ढाँचा पाइएन।

अध्याय ९ – यौन हिंसा

यहाँ सबैजसो महिला बलात्कृत भएका हुनाले मलाई जे भएको भएपनि मेरो परिवारले त्यति ठूलो प्रतिक्रिया जनाएन। कोही त असङ्ख्यपटक बलात्कृत भएका छन्। कोही त सेनाका विभिन्न कर्मचारीद्वारा पटकपटक गरिएको बलात्कारबाट यति नराम्रोसँग घाइते भएका छन् कि उनीहरू राम्रोसँग उभिन पनि सक्दैनन्^{३३}।

द्वन्द्वकालीन अन्य गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूबारे व्यापक अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन गरिएको भएपनि यौन हिंसासम्बन्धी अध्ययन दुर्लभ रहेको छ। यो यौन हिंसासम्बन्धी प्रायः कमै प्रतिवेदन गरिन्छ, भन्ने यथार्थताको प्रतिविम्ब हो। सामाजिक तथा सांस्कृतिक वर्जनाहरूका कारण लाजले वा दोष लगाइएला भन्ने डरले पीडितहरू आफ्ना व्यथाहरू बाँड्न हिचकिचाउँछन्। अरूको साथ नपाउनाले र द्वन्द्वकालमा संरक्षण तथा न्यायिक उपचार संयन्त्रहरूको अभावका साथै पीडकहरूबारे उजुरी गरेमा बदला लिइने वा थप पीडित भइने डरले यो स्थिति भन खराब बन्यो।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन दुवैले शान्ति तथा द्वन्द्वकालीन दुवै समयमा यौन हिंसाका कार्यहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाएको छ। मानवीय कानुनले बलात्कार, यौन दासत्व, जबर्जस्ती वेश्यावृत्तिमा लगाउने, जबर्जस्ती गर्भवती बनाउने, जबर्जस्ती वन्द्याकरण गर्ने र आक्रमण, जीउ मार्ने बेच्ने तथा नाङ्गै पारेर खानतलास लिनैलागायतका त्यस्तै गम्भीर प्रकृतिका अन्य प्रकारका यौन हिंसाका कार्यहरूलाई निषेध गरेको छ^{३४}। मानवअधिकार कानुनअन्तर्गत, यौन हिंसालगायतका लैङ्गिक हिंसा सिङ्गको “धारा १ अनुसारको विभेद हो^{३५}।” यौन हिंसामा युद्ध अपराध, मावताविरुद्धको अपराध, कुनै पनि प्रकारको यातना वा जातिहत्याको कुनै तत्व पनि पर्न सक्दछ^{३६}।

द्वन्द्वको समयमा महिलाहरूले भोग्ने चरम हिंसा युद्धको विशिष्ट अवस्थाका कारणमात्र उब्जेको होइन। बरु यस्तो हिंसा शान्तिकालीन समयमा महिलाहरूले अनुभव गर्ने गरेको हिंसासँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ^{३७}। नेपालमा गरिएको अनुसन्धानले सामाजिक तथा लैङ्गिक विभेदको जडमा नेपाली समाजमा रहेको मजबुत पितृसत्तात्मक तत्व रहेको जनाउँछ^{३८}। त्यसबाहेक, अनुसन्धानले के पनि देखाउँछ भने पितृसत्तात्मक सामाजिक-सांस्कृतिक मान्यता तथा चलनहरूले महिलाविरुद्धको यौन हिंसालाई सहन्छ, जसले गर्दा यस्तो हिंसाको प्रयोगले मान्यता पाउँदै जान्छ^{३९}।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा राखिएका घटनाहरूले यौनहिंसाका बहुसङ्ख्यक घटना सुरक्षाफौजले गरेको देखिएको जनाउँदछन्। सूचीकृत एक सयभन्दा बढी घटनामध्ये, १२ वटा घटनामा पीडकहरू माओवादी भएको भनिएको छ। सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका घटनामध्ये नेपाल प्रहरी र शाही नेपाली सेनाको सङ्ख्या लगभग बराबर रहेको छ भने अरू घटनाहरूले कथित पीडकको रूपमा सप्रब, सुरक्षाफौज, संयुक्त कमान्ड वा सामान्यतः “प्रहरी”लाई जनाउँदछन्। नेपाल प्रहरीद्वारा गरिएको भनिएका घटनाहरू द्वन्द्व अवधिभर समान रूपमा

वितरित छन् भने शान्तिसेवा द्वारा गरिएको भनिएका घटनाहरूमध्ये अधिकांशतः सन् २००१ पछि उनीहरू परिचालित भएको बेला भए ।

सुरक्षाफौजद्वारा भएको हिंसा माओवादीहरूको खानतलासी गर्दा तथा उनीहरूलाई केरकार गर्दा गरिएको भनिन्छ । यसमा माओवादी भएको वा माओवादीलाई सघाएको भनी आशङ्का गरिएका महिलाहरूले चरम हिंसाको सामना गर्नुपयो । सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको यौन हिंसा संस्थागत वा योजनाबद्ध के थियो भन्ने तथ्य स्थापना गर्न अहिले पर्याप्त जानकारी छैन । तर, माथिल्लो तहमा मौन सहमति दिइएको देखिन्छ, जसले मौका छोपेर यौन हिंसा गर्न दण्डहीनताको संस्कृतिलाई बढावा दियो र माओवादीसँगको शङ्कित आबद्धतालाई जाँचबुझ वा जवाफदेहीता छुल्ने बहानाको रूपमा प्रयोग गरियो । अधिकांश उल्लङ्घन कथित बलात्कार, सामूहिक बलात्कार तथा बलात्कार गर्ने उद्योगसँग सम्बन्धित छन् र तीमध्ये केही घटनामा महिलालाई जबर्जस्ती नाङ्गै बनाइएको छ^{३३} । अभिलेखालय तयार पार्ने क्रममा पहिचान गरिएका कतिपय घटनाहरू, जुन सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिन्छ, माओवादी महिलाहरूको बलात्कारसँग सम्बन्धित छन् जसमा तिनले बर्बर यौन हिंसा भोग्नु परेको थियो र अन्ततः उनीहरू मारिएका थिए ।

उपलब्ध तथ्याङ्कले के जनाउँछ भने १८ वर्षमुनिका बालिकाहरू द्वन्द्वको अवधिभर विशेषगरी जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहे । यौन हिंसाका पीडितहरूमध्ये एक तृतीयांशभन्दा बढी बालिकाहरू थिए र तीमध्ये पनि धेरैजसो १५ वर्षमुनिका । दश वर्षभन्दा कम उमेरका पीडितहरू भएका घटना पनि छन् । सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा प्रायः खानतलासका क्रममा गरिएको भनिएको यौन हिंसाका केही घटनामा त थुप्रै पीडितलाई असर पुग्न गयो । गर्भवती महिलाहरू तथा मानसिक अपाङ्गता भएका पीडितहरूलाई यौन दुर्व्यवहार गरिएको भनिएका घटनाहरू पनि छन् । त्यसबाहेक, बलात्कारबाट रहन गएको अनिच्छित गर्भका कारण केही पीडितहरूले त गर्भपतनका क्रममा ज्यानै समेत गुमाउनु पयो^{३४} ।

मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इरिक्न)को एक अनुसन्धानले सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका यौन हिंसा वा बलात्कारका अपराधहरूबारे जुनसुकै तहको अधिकारीसमक्ष कुरा लैजाँदा पनि बिरलै कारवाही भएको पायो^{३५} । उजुरी गर्नेहरूलाई “मुखबुझो लगाउन” सानोतिनो रकम फाल्ने गरिएको कुरा प्रतिष्ठानले प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ । सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा बलात्कार गरिएको भनिएकी एक १३ वर्षीया बालिकाको घटनामा समेत यसरी नै रकम दिई मुखबुझो लगाइएको थियो^{३६} । एडभोकेसी फोरम, नेपाल र सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्रद्वारा संयुक्त रूपमा गरिएको अनुसन्धानले माओवादी तथा सुरक्षाफौजका कर्मचारी दुवैले यौन हिंसा गरेको तर बहुसङ्ख्यक आरोपहरू सुरक्षाफौजविरुद्ध लगाइएको निष्कर्ष निकाल्यो^{३७} । बलात्कार महिला माओवादी कार्यकर्ता तथा शुभचिन्तकहरूलाई सजाय दिन शान्तिसेवा अवलम्बन गरिएको एक “सामान्य प्रचलन” रहेको पनि अनुसन्धानले पायो ।

द्वन्द्वको समयमा भएको यौन हिंसाको मात्रालाई बुझ्न थप अनुसन्धान हुनु आवश्यक छ, भन्ने यस अध्यायको प्रारम्भिक निष्कर्ष हो । सांस्कृतिक तथा लैङ्गिक हिंसाबले संवेदनशील हुनेगरी, पीडितका आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेगरी र यस प्रक्रियामा पीडितहरूलाई बलियो बनाउनेगरी थप जानकारीको खोजी गर्नु आवश्यक छ । सबैभन्दा ठूलो कुरा माओवादी तथा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका यौन हिंसाको अनुसन्धान र अभियोजन तत्काल अगाडि बढाउनुपर्छ ।

अध्याय १० – जवाफदेहीता र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार

“प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारहरूको उल्लङ्घन गर्ने कार्यहरूविरुद्ध दक्ष राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी न्यायिक उपचार पाउने अधिकार हुनेछ” मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा ८^{३८}

यो प्रतिवेदन तयार पार्ने क्रममा अध्ययन गरिएका दस्तावेजहरूले दशक लामो द्वन्द्वका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका ९ हजारसम्म गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू भएको जनाउँछ, जसमध्ये अधिकांश

अघिल्ला अध्यायमा उल्लेख गरिएका विषयअन्तर्गत पर्दछन् । तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म, द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अपराधमा नेपालमा कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा अभियोजन गरिएको छैन । त्यसैले, सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउन नसक्नु जिम्मेवार राजनीतिक निकायहरूको प्रणालीगत विफलता हो र जवाफदेहीताको यस अभावले द्वन्द्वकालमा गरिएका दुर्व्यवहारलाई निरन्तरता दिनेमात्र काम गरेको छ, भनी निष्कर्ष निकाल्नु अत्युक्ति नहोला । त्यसकारण, जवाफदेहीताले द्वन्द्वको विरासतलाई भेल्ने भएकाले यो आधारभूत महत्वको विषय रहेको छ^{१३} ।

सरकार, प्रमुख राजनीतिक दलहरू र सुरक्षाफौजले पटकपटक दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् । राजनीतिक सहमतिद्वारा मस्यौदा तथा अन्तरिम व्यवस्थापिकाद्वारा अनुमोदन गरिएको अन्तरिम सविधानमा यस प्रतिबद्धतालाई समावेश गर्नु सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा हो, जसले मौलिक अधिकारका उल्लङ्घन भएका व्यक्तिहरूलाई संवैधानिक उपचारको अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ^{१४} । यसले “विश्वव्यापी रूपमा आधारभूत मानवअधिकार... कानूनको शासन... राजनीतिक दलहरूका क्रियाकलापहरूमा जवाफदेहीता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरूको पूर्णपालना गर्ने राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गरी भ्रष्टाचार र दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने”^{१५} दायित्व सरकारमा थोपरेको छ । यो प्रतिबद्धता २०६३ मङ्सिरमा सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि भएको हो जसले प्रस्ट रूपमा “सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्ने”^{१६} सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको भूमिकाको अनुमान गरेको छ । अन्तिम रूप दिई पारित गर्न बाँकी रहेको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न बनाइएको हालको विधेयकले उक्त कानून पारित गर्नाको एउटा उद्देश्य “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु...” भन्ने उल्लेख गरेको छ ।

गम्भीर आपराधिक कार्यहरूका सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने प्राथमिक जिम्मेवारी नेपालको न्याय प्रणालीमा नै छ । यस प्रतिवेदनका विभिन्न अध्यायहरूमा उल्लेख गरिए जस्तै मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन मानिने सबै नभए पनि धेरै अपराधलाई नेपालको राष्ट्रिय कानूनमा पनि समानखालको प्रतिबन्ध लगाइएको हुनाले त्यस्ता घटनालाई लिएर आफ्नै अदालतमा पनि मुद्दा चलाउन सकिन्छ । गैरकानुनी हत्या र बलात्कार उल्लेखनीय उदाहरणहरू हुन् । बेपत्ता पार्ने कार्य र यातना जस्ता अन्य अपराधहरूलाई नेपालमा प्रस्ट रूपमा अपराधीकरण नगरिएको हुनाले ती बढी समस्यामूलक छन् । तर, यातना तथा बेपत्ता पारिएका घटनाजन्य कार्यहरूमाथि प्रायः अन्य कानूनका प्रावधानहरूले तिनमा अपराधको तत्व छ भनेर प्रतिबन्ध लगाएको हुन्छ^{१७} । विभिन्न तहमा यी जवाफदेहीताका संयन्त्रहरू हुँदाहुँदै पनि वास्तवमा प्रहरी वा सैनिक कर्मचारीलाई जवाफदेही बनाइएको र तिनले गरेको अपराधको अनुपातमा सजाय दिइएका घटनाहरूको उल्लेखनीय अभाव छ । युद्धको औपचारिक अन्त्य भएको कैयौं वर्षपछि पनि मानवअधिकार वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका लागि कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा फौजदारी मुद्दा चलाइएको छैन^{१८} ।

गहन विश्लेषणले उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउन जवाफदेहीताका संयन्त्रहरू कहाँनेर विफल भए भन्ने कुराको उद्घाटन गर्छ र पीडित तथा तिनका परिवारहरूले कथित उल्लङ्घनका लागि न्यायिक उपचारको खोजी गर्दा सामना गर्नुपरेका अवरोधहरूलाई प्रस्टसँग तोकेर बताउँदछ । यातना तथा बेपत्ता पार्ने कार्यजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका उल्लङ्घनलाई अपराधीकरण गर्ने, र जानकारी तथा सार्वजनिक अनुसन्धानको उद्घाटनका लागि आवश्यक कार्यविधिगत नियमहरू सुनिश्चित गर्न तथा सुरक्षा कर्मचारी वा अन्य सरकारी कर्मचारीविरुद्ध कारवाही थाल्ने कामलाई सहज बनाउने दुवै अर्थमा लागू कानूनमा कमीकमजोरीहरू छन् । द्वन्द्वसँग सम्बन्धित उल्लङ्घनहरूमा सुरक्षाफौज तथा माओवादीको सहयोग नपाएकाले र सरकारले द्वन्द्वसँग सम्बन्धित यी उल्लङ्घनका घटनाहरूको खोजी गर्न नसकेकाले यी कमजोरीलाई अझ बढाएको छ ।

हालैका वर्षमा मुद्दाहरू “राजनीतिक प्रकृति”का छन् भनेर फिर्ता लिने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । तर, फिर्ताका लागि सिफारिस गरिएका मुद्दाहरूको ठूलो सङ्ख्या गम्भीर आपराधिक प्रकृतिका छन् र तीमध्ये धेरैजसो द्वन्द्वकालमा भएका थिएनन् । अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिका अपराध भएका छन् भनी आरोप लगाइएका मुद्दाहरू फिर्ता लिने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून दुवै विपरीत छन् । सन् २०११ डिसेम्बरमा प्रमुख राजनीतिक दलहरूले द्वन्द्वको समयमा गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय अपराधका लागि आममाफी

दिन सक्नेगरी भावी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई अधिकार सम्पन्न बनाउन प्रस्ताव पेस गरे । माथि जनाइएभैं, केही निश्चित अपराधहरू, खासगरी जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध तथा युद्ध अपराध, मा आममाफी दिने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका सिद्धान्तको विपरीत हुन जान्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले यस्ता आममाफीविरुद्ध लिएको आफ्नो अडानको विपरीत हुनेगरी लिइएको कुनै पनि राष्ट्रिय प्रक्रियालाई समर्थन नगर्ने नीति लिएको छ ।

जवाफदेहीताका चुनौतीहरू: मैना सुनुवारका लागि न्यायको खोजी

सुरक्षाफौजबाट सहयोग नपाएको हुनाले अनुसन्धानमा निकै ठूला अवरोधहरू खडा भएका छन् । यातनापछि गरिएको मैना सुनुवारको हत्याको घटनाले यस स्थितिको चित्रण गर्दछ ।

२०६० फागुन ५ गते शाही नेपाली सेनाका अधिकृतहरूले १५ वर्षीया मैना सुनुवारलाई काभ्रे जिल्लास्थित आफ्नो घरबाट पाँचखालस्थित वीरेन्द्र शान्तिकार्य तालिम केन्द्रमा लिएर गए । उनलाई सो तालिम केन्द्रमा दुईजना सहसेनानी सहित सातजना शानसेका अधिकृत तथा सिपाहीको उपस्थितिमा चरम यातना दिइयो । पछि उनले बान्ता गर्न र मुखमा फिंज निकाल्न थालिन र उनको मृत्यु भयो । यस हत्यालाई गुपचुप राख्नजस्तो देखिएको प्रयासको रूपमा, हत्यामा संलग्न सेनाका कर्मचारीहरूले उनको लासलाई केन्द्रको कम्पाउन्ड बाहिर लगे र पछाडिबाट गोली हाने ।

प्रारम्भिक सैनिक अदालतले तीनजनालाई “अनुचित केरकार विधिहरू अपनाएको”मा दोषी ठहर्‍याई न्यूनतम सजायको आदेश दियो । मैना सुनुवारको परिवारले सर्वोच्च अदालतबाट न्यायको माग गर्‍यो र अदालतले तीन महिनाभित्रमा अनुसन्धान पूरा हुनुपर्ने गरी परमादेशको आदेश जारी गर्‍यो । तत्पश्चात्, २०६४ मङ्सिर १८ गते नेपाल प्रहरीले नेपाली सेनालाई अपराधमा मुछिएका उसका चार सैनिक अधिकारीहरूलाई उपस्थित गराउन भनी अनुरोध गर्‍यो ।

सन् २००७ मा नेपाली सेनाका कार्यरथी उपरथीले सेनाले सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई कारवाही गरिसकिएको र फेरि उनीहरूलाई कारवाही गर्नु आवश्यक नभएको कुरा नेपालस्थित उच्चायुक्तको कार्यालयसमक्ष उल्लेख गरे । यो निर्णय एउटै मुद्दाको दुईपल्ट अभियोजन हुन सक्दैन भन्ने संवैधानिक निषेधमा आधारित भएको जस्तो देखिन्छ । नेपाली सेनाको विचारमा शङ्कास्पद व्यक्तिहरूविरुद्ध गरिएका सैनिक अदालतीय कारवाही यस विषयलाई किनारा लगाउन पर्याप्त थिए । तर, हत्या र यातनाका अभियोगहरू प्रारम्भिक सैनिक अदालतमा उठाइएका थिएनन् ।

हत्याको अभियोगमा २००८ जनवरीमा समाह्वान जारी गरिएको भएपनि नेपाली सेना आफूअन्तर्गतका अधिकारीहरूका सम्बन्धमा अदालतले दिएका आदेशहरूको पालना गर्न पटकपटक विफल भएको छ । वि.सं. २०६६ भदौ २८ गते काभ्रे जिल्ला अदालतले नेपाली सेनाको प्रधान कार्यालयलाई घटनामा मुछिएका सेवारत एक सेनानीलाई तत्काल निलम्बन गरी अगाडि बढ्न तथा सैनिक कोर्ट अफ इन्क्विरिद्वारा सोधपुछ गरिएका मानिसका बयानहरू भएका सबै फाइल अदालतमा पेस गर्न आदेश दियो । सन् २०१० डिसेम्बरमा केही कागजपत्रहरू पेस गरिएको भएपनि अरू धेरै कागजपत्र अदालतलाई उपलब्ध गराइएको छैन । थप, नेपाली सेनाले आरोपित पीडकहरूमध्ये एकजनालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिस्थापना मिसनमा पनि पठायो । निजलाई सन् २०१० मा फिर्ता बोलाइयो । तर, आफू फर्केपछि उनी पुनः नेपाली सेनामा प्रवेश गरे र यो प्रतिवेदन लेख्दासम्म निजलाई नेपाल प्रहरीसमक्ष बुझाइएको छैन ।

अध्याय ११ – सिफारिसहरू

यस प्रतिवेदनको अन्तिम अध्यायमा नेपाली सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका सबै सरोकारवालाहरूलाई सम्बोधन गरी विस्तृत रूपमा विभिन्न सिफारिसहरू गरिएका छन्। यी सिफारिसहरू प्रतिवेदनका प्रारम्भिक निष्कर्षहरूमा आधारित छन् र यिनमा मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका उल्लङ्घनहरूको उचित ढङ्गले सम्बोधन गरियोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न ध्यान दिनुपर्ने मुख्य क्षेत्रहरूमाथि जोड दिइएको छ। सरकार र यसका मन्त्रालयहरू तथा भावी सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूका अतिरिक्त, सुरक्षाफौज, माओवादी नेतृत्व, राजनीतिक दलहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई पनि सिफारिसहरू गरिएका छन्। अन्त्यमा, सर्वाधिक निकृष्ट अपराधहरूका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई प्रतीकात्मक घटनामा मुद्दा चलाउनमा सहयोग गर्न तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार आफूले पाउने परिपूरणका लागि पीडितहरू स्वयं अगाडि सर्नुपर्छ।

ⁱ नेपालको एक प्रमुख मानवअधिकार संस्था अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक)ले १३ हजार २ सय ३६ मानिस मारिएको रेकर्ड राखेको छ। इन्सेक ट्रन्सपिडित पाश्चिमी (२०१० अगस्ट), www.insec.org.np/victim/ मा पाउन सकिने। नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति (आईसीआरसी)का अनुसार, ट्रन्सपिडित बेपत्ता भएका १,३५० भन्दा बढी व्यक्तिको अहिलेसम्म लेखाजोखा भएको छैन, “Nepal: Red Cross releases documentary on conflict-related missing.” २०१० अगस्ट ८।

ⁱⁱ www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/nepal-news-060810 मा उपलब्ध। यो प्रतिवेदन प्रकाशित गर्दाको समयसम्म, मारिएका भनी अभिलेख राखिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या निकै नै बढेको थियो र अनुसन्धान हुँदै जाँदा यो सङ्ख्या अझै बढ्दै जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

ⁱⁱⁱ विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, धाराहरू ५.२.४, ५.३.५ र ७.१.३।

^{iv} R. Andrew Nickson, “Democratization and the Growth of Communism in Nepal: A Peruvian Scenario in the Making?” and Stephen L. Mikesell, “The Paradoxical Support of Nepal’s Left for Comrade Gonzalo”, in Deepak Thapa ed., *Understanding the Maoist Movement of Nepal* (Kathmandu, Martin Chautari, 2003).

^v यसपछि “नेकपा (माओवादी)” वा “माओवादी”। कार्यकारी सारसङ्क्षेपमा यी शब्दहरू सरोवरी प्रयोग गरिने छन्।

^{vi} सैनिक ऐन, २०६३ लाई २००६ सेप्टेम्बर २८ मा पारित गरिएको थियो, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर हुनुभन्दा दुई महिनाभन्दा कम समयमा।

^{vii} सशस्त्र प्रहरीबल ऐन, २०५७, दफा ६(१)।

^{viii} ऐ. दफा ८

^{ix} “Theoretical Premises for the Historic Initiation of the People’s War”, September 1995,

<http://www.ucpnm.org/english/doc3.php>: “5

^x यो प्रतिवेदन लेख्दासम्म, नेपालले सबै आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारका सदस्यका अधिकारहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (आईसीआरएमडब्लु) र जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (सीईडी)लाई अनुमोदन गरेको छैन। नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा २००८ जनवरी ३ मा हस्ताक्षर गरे तापनि, यस महासन्धिलाई अहिलेसम्म अनुमोदन नगरिएकाले ट्रन्सपिडित अवधिमा यो लागू भएन।

^{xi} C.N.270.2002.TREATIES-4 (Depositary Notification), 25 March 2002 and C.N.170.2005.TREATIES-3 (Depositary Notification). 14 March 2005.

^{xii} Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck for the International Committee of the Red Cross, *Customary International Humanitarian Law* (3 vols.), (Cambridge, Cambridge University Press, 2005).

^{xiii} International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 14 (see endnote 11)

^{xiv} International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 97, which is derived in part from the IHRL obligation upon states to protect life (see endnote 11)

^{xv} चौथो जेनेभा महासन्धि, धारा १४७।

^{xvi} अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, A/CONF.183/9* (1998), Article 8(2)(c). नेपाल हाल रोम विधानको पक्षराष्ट्र नभए तापनि रोम विधानका केही पक्षहरू प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा पाइने हुनाले यसलाई मानवताविरुद्धको अपराधलाई चित्रण गर्न सो अपराधको विश्लेषणमा प्रयोग गरिएको छ।

^{xvii} ऐ, धारा ७

^{xviii} शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको वेबसाइट, Emergency Peace Support Operation (available from www.epsp.gov.np/eng/index.php?page=deceased_main).

^{xix} २०६० साउन ३२ – घटना – रामेछाप – १३८१।

^{xx} मुक्तिनाथ अधिकारी (Ref. No. 5985) लाई २०५८ माघ ३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो, केदार घिमिरे (Ref. No. 5982) लाई २०५८ माघ ३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो र अर्जुन घिमिरे (Ref. No. 5948) लाई २०५९ असार १३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो।

^{xxi} यस प्रतिवेदनमा “जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य” राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएकाहरूको सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको छ। अर्को कुरा, “जबरजस्ती बेपत्ता पार्नेसहका कार्य” भन्ने पदावलीले नेकपा (माओवादी)सँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्यलाई जनाउँछ र “बेपत्ता पार्ने कार्य” सामान्य अर्थमा तथा दुवैखालका घटनाका लागि प्रयोग गरिएको छ।

^{xxii} इन्सेक *मानवअधिकार वर्ष पुस्तक, १९९७ (१९९७)*।

^{xxiii} Amnesty International, *Nepal: Escalating ‘disappearances’ amid a culture of impunity*. Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/155/2004/en/202b2df-d59d-11dd-bb24-1fb85fe8fa05/asa311552004en.html, accessed on 2010-06-17).

^{xxiv} *मानवअधिकार परिषद्मा पेश गरिएको जबरजस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहको प्रतिवेदन (A/HRC/13/31)*.

^{xxv} *मानवअधिकार परिषद्मा पेश गरिएको जबरजस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहको प्रतिवेदन (A/HRC/19/58/Rev.1)*.

^{xxvi} उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल, *बर्दिया जिल्लामा ट्रन्सपिडित सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर, पृ. ५।*

- ^{lvi} विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ मङ्सिर ५, दफाहरू ५.३.१ र ७.१.३; अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ३३(ड) ।
- ^{lvii} Amnesty International, *Nepal - Human Rights at a Turning Point?* (1999). Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/
- ^{lviii} उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, *बर्दिया जिल्लामा द्रन्डसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य*, २००८ डिसेम्बर, पृ. ४ ।
- ^{lix} *Report of the Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances to the Human Rights Commission: Mission to Nepal* (E/CN.4/2005/65/Add.1), p 12.
- ^{lx} उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, *बर्दिया जिल्लामा द्रन्डसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य*, २००८ डिसेम्बर, पृ. ४, काठमाडौंको महाराजगन्जस्थित शान्तिसेको ब्यारेकमा सन् २००३-२००४ मा भएको स्वेच्छाचारी थुना, यातना तथा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदन (२००६ मई) ।
- ^{lxi} <http://www.nhr.cnepal.org//publication/doc/reports/Disapp-Status-Rep-2008-Nep.pdf>, accessed on 2010-06-20 मा उपलब्ध ।
- ^{lxii} उदाहरणका लागि, नेकपा (माओवादी)द्वारा अपहरण तथा बेपत्ता पार्ने कार्यको प्रवृत्ति हेर्नुहोस्, उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको *बर्दिया जिल्लामा द्रन्डसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य*, २००८ डिसेम्बर ।
- ^{lxiii} उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, *नेकपा (माओवादी)बाट भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार: सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप*, २००६ सेप्टेम्बर, पृ. ५ ।
- ^{lxiv} क्याट, धाराहरू १२ र १३ ।
- ^{lxv} तर, यातनाका केही तत्वहरू राष्ट्रिय कानूनद्वारा पनि प्रतिबन्धित छन् । उदाहरणका लागि, शारीरिक आक्रमण र कुटपिटवारेको व्यवस्था नेपाली मुलुकी ऐनमा गरिएको छ ।
- ^{lxvi} उदाहरणका लागि, माडी बम आक्रमण, Ref. No. २०६२-०२-२३ – घटना चितवन, ०१०६, प्रतीकात्मक घटना ५.१५ । यस घटनामा संलग्नहरूले दुईदेखि तीन महिनाको 'सुधारात्मक सजाय' मात्र पाए । उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, *नेकपा (माओवादी)बाट भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार: सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप*, २००६ सेप्टेम्बर, पृ. ८ । <http://nepal.ohchr.org/en/index.html> मा उपलब्ध ।
- ^{lxvii} तल प्रतीकात्मक घटना ७.२ मा मैना सुनुवारको घटना हेर्नुहोस् ।
- ^{lxviii} न त कसैलाई आक्रमण, कुटपिट वा अड्गमड्ग जस्ता नेपाली मुलुकी ऐनमा प्रतिबन्धित अन्य कार्य गरेकोमा नै जेल पठाइएको छ ।
- ^{lxix} मानवअधिकार परिषद्, *यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक, व्यवहार वा सजायसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकको प्रतिवेदन, ज्याँ ई. मेन्डेज, चीन, डेनमार्क, इक्वेटोरियल गिनी, जर्जिया, ग्रीस, इन्डोनेसिया, जमाइका, जोर्डन, कजाखस्तान, मङ्गोलिया, नेपाल, नाइजेरिया, पाराग्वे, पपुवा न्यु गिनी, मोल्दोभा गणतन्त्र, स्पेन, श्रीलङ्का, टोगो, उरुग्वे र उज्बेकिस्तानको भ्रमणपछि विशेष प्रतिवेदकद्वारा गरिएका सिफारिसहरूको अनुवर्ती कार्य* । A/HRC/19/61/Add.3 (1 March 2012).
- ^{lxx} See, e.g., United Nations Working Group on Arbitrary Detention, *Fact Sheet No.26: The Working Group on Arbitrary Detention* (9 December 1998) Available from www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet26en.pdf.
- ^{lxxi} नेपालमा पक्राउ गरिएको व्यक्ति शत्रु राज्यको नागरिक भएको अथवा निजलाई निवारक नजरबन्दमा थुनिएको अवस्थामा बाहेक, पक्राउ गर्ने अधिकारीले त्यस्तो थुनुवालाई पक्रेको २४ घण्टाभित्रमा न्यायिक अधिकारीसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्छ । यो व्यवस्था २०४७ र २०६३ दुवै संविधान (धाराहरू क्रमशः १४(६) र २४(६)) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन (दफा १५(१)) मा गरिएको छ ।
- ^{lxxii} As quoted by Amnesty International, *Nepal: Human Rights and Security* (2000). Available from <http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/001/2000/en/389533d6-dfc0-11dd-8e17-69926d493233/asa310012000en.html>
- ^{lxxiii} Amnesty International, *Nepal - Human Rights at a Turning Point?* (see endnote 27)
- ^{lxxiv} ऐ.
- ^{lxxv} सुरक्षाफौजले थुनुवालाई लिदै नलिएको भनी अस्वीकार गरेका घटनामा, "बेपत्ता पार्ने कार्य"को अपराधका तत्वहरू भेटिन सक्नेछन् ।
- ^{lxxvi} मूल्याङ्कन भ्रमणको क्रममा बलात्कृत पीडित महिलाले सन् २००२ मा उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, एड्भोकेसी फोरम र सेन्टर फर मेन्टल हेल्थ काउन्सिलिङ (सीएमसी)सँग सन् २००९ मा अछाममा कुराकानी गर्दै ।
- ^{lxxvii} Stop Rape Now, UN Action Against Sexual Violence in Conflict, *Analytical and Conceptual Framing of Conflict-Related Sexual Violence. See also UN Security Council Resolution 1325 (S/RES/1325)* (2000), preamble, para 10;
- ^{lxxviii} *General Recommendation No. 19 of the Committee on Elimination of Discrimination against Women: Violence against Women* (11th session, 1992).
- ^{lxxix} UN Security Council resolution 1820 (S/RES/1820) (2008) para 4.
- ^{lxxx} UNIFEM, *Women, War, Peace: The Independent Experts' Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women's Role in Peace-building* (New York, UNIFEM, 2002) p.13.
- ^{lxxxi} Ibid, p. 1; UNIFEM & SAATHI, "Sexual and Gender Based Violence during Conflict and Traditional Period: Jhapa and Morang Districts: A Research", 2008, p.7; Forum for Women, Law & Development, "Domestic Violence against Women in Nepal: Concept, History and Existing Laws" p. 10, Available from www.fwld.org/article.php
- ^{lxxxii} UNIFEM & SAATHI, "Sexual and Gender Based Violence during Conflict and Traditional Period: Jhapa and Morang Districts: A Research", 2008, p.7, p.10.
- ^{lxxxiii} Assessment Mission by OHCHR, UNFPA, Advocacy Forum and CMC in Achham District, p. 170.
- ^{lxxxiv} नेपालले गर्भपतनलाई कानुनी मान्यता दिने कानून सन् २००२ मा पारित गर्‍यो ।
- ^{lxxxv} Institute of Human Rights Communication, Nepal (IHRICON), *Sexual Violence in the "People's War": The Impact of Armed Conflict on Women and Girl in Nepal*" (Kathmandu, IHRICON, 2007) p.31.
- ^{lxxxvi} ऐ.
- ^{lxxxvii} ऐ. पृ. ४९
- ^{lxxxviii} यस अधिकारलाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २ मा पनि राखिएको छ, जुन अधिकार सङ्कटकालीन अवस्थामा पनि निलम्बन गर्न नसकिने अधिकार हो ।
- ^{lxxxix} हेर्नुहोस्, जस्तै, मैना सुनुवार मुद्दा, Ref. No. २०६०-११-०५ – घटना – काभ्रे_०२५९; देवि सुनुवार वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक, धुलिखेल समेत । नेपाल कानून पत्रिका, सर्वोच्च अदालत, मुद्दा २०६४/२०६५, वर्ष ४९ अङ्क ६ Vol. 49, at pp 738-749
- ^{lxxxx} नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ३२ (संवैधानिक उपचारको हक), धारा १०७ (सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र)
- ^{lxxxxi} ऐ. धारा ३३(ग), राज्यको दायित्व
- ^{lxxxxii} विस्तृत शान्ति सम्झौता (२०६३), धारा ५.२.५ ।

^{liii} उदाहरणका लागि, शारीरिक आक्रमण र कुटपिटबारेको व्यवस्था नेपाली मुलुकी ऐनमा गरिएको छ ।

^{liii} नेपाली सेनाले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनको उल्लङ्घनका लागि आफ्ना सदस्यविरुद्ध सैनिक कारबाही गरेको दावी गरेको छ, तर उच्चायुक्तको कार्यालयले पटकपटक आग्रह गर्दा पनि नेपाली सेनाले ती दावीहरूको पुष्टि गर्न सकेको छैन ।